

УДК 821.161.2:82–94Єфремов

Журнал «Киевская Старина» в мемуарній рецепції С. Єфремова

Олександр ГАЛИЧ

д-р філол. н., проф.

Національний університет
водного господарства
та природокористуваннявул. Соборна, 11,
33000, Рівне, Україна

e-mail: halich48@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5926-0726

© Галич О., 2020

На рубежі XX–XXI століть під впливом глобалізації художня література стала помітно втрачати свої позиції, її стрімко почала витісняти документальна література, до якої належить мемуаристика. Поступово мемуари як різновид літератури поп fiction почали виходити з периферії наукових студій. Спогади С. Єфремова, що досі були маловідомим твором видатного українського вченого, дали змогу краще зрозуміти його постать, формування світоглядних позицій, засвідчили коло періодичних видань, які він читав і в яких друкувався.

Метою статті є з'ясування ролі журналу «Киевская Старина» у формуванні україноцентричних позицій автора спогадів, окреслення його ролі як секретаря і співробітника видання, з'ясування участі у відкритті молодих талантів В. Винниченка та А. Тесленка в українській літературі, простеження взаємин із тогочасною цензурою.

С. Єфремов дає розгорнуті характеристики працівників редакції «Киевской Старини», аналізує роль її керівника В. Науменка, засвідчує появу молодого покоління, з яким пов'язує радикалізацію видання. Помітне місце в спогадах відведено власним публікаціям автора в журналі. Він наголошує передусім на тих працях, які спричинили значну полеміку в тодішній пресі («В борьбе за просвещение», «В поисках новой красоты», «Певец борьбы и контрастов», статтю про П. Грабовського, «Праздник украинской интеллигенции»). Автор спогадів згадує про взаємини з тодішніми цензорами, які спотворювали його тексти, вихолощуючи їхню суть.

Співпраця С. Єфремова з редакцією «Киевской Старини» закінчується революційними подіями 1905 року, які спричинили появу низки україномовних видань, сама ж «Киевская Старина», перетерпівши кілька трансформацій, невдовзі зникла, виконавши свою історичну місію.

Ключові слова: мемуари, журнал «Киевская Старина», редакційна діяльність, публіцистика, полеміка, цензура.

«KIEVSKAYA STARINA» MAGAZINE IN S. EFREMOV MEMORIAL RECEPTION

Oleksandr Halych

Doctor of Philology, Professor

National University of Water and Environmental Engineering

11 Soborna str., 33000, Rivne, Ukraine

e-mail: halich48@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5926-0726

At the turn of the XX–XXI centuries, under the influence of globalization, fiction began to noticeably lose its position, it rapidly began to be replaced by documentary literature, which includes memoirs. Gradually, memoirs as a kind of non-fiction literature began to emerge from the periphery of scientific studies. S. Efremov's memoirs, which were still a little-known work of a prominent Ukrainian scientist, allowed to better understand his figure, the formation of worldviews, testified to the range of periodicals that he read and in which he was published.

The purpose of the article is to clarify the role of «Kievskaya Starina» («Kyivan Past») magazine in the formation of Ukrainian-centric positions of the memoirs author, outline his role as a secretary and employee of the publishing house, clarify participation in the discovery of young talents such as V. Vynnychenko and A. Teslenko in Ukrainian literature, tracing the relationship with the censorship of that time.

S. Efremov gives detailed characteristics of «Kievskaya Starina» («Kyivan Past») editorial board staff, analyzes the role of its head V. Naumenko, testifies to the emergence of the younger generation, with whom he associates the publication radicalization. A prominent place in the memoirs is given to the author's own publications in the journal. He emphasizes especially those works that had caused considerable controversy in the media of those times («In the struggle for enlightenment», «In search of new beauty», «Singer of struggle and contrasts», an article about P. Hrabovskyi, «Feast of the Ukrainian intelligentsia»). The author of the memoirs recalls the relationship with the then censors, who distorted his texts, emptying their essence.

S. Efremov's collaboration with «Kievskaya Starina» editorial board ended with the revolutionary events of 1905, which led to the appearance of a number of Ukrainian-language publications, «Kievskaya Starina» itself, after undergoing several transformations, soon disappeared and completely fulfilled its historical mission.

Keywords: memoirs, «Kievskaya Starina» magazine, editorial activity, journalism, polemics, censorship.

Актуальність проблеми

Процеси глобалізації, які активно заявили про себе на початку ХХІ століття, радикально змінили літературу: домінуюча досі белетристика суттєво поступилася документальній літературі, яку традиційно в Західній Європі та Америці називають літературою non fiction. Одним із розгалужень цієї літератури є мемуаристика, що має достатньо розвинену жанрову систему, представлена в С. Єфремова циклом нарисів «Про дні минулі (спогади)». Документалістика протягом тривалого часу перебувала на маргінесах наукових досліджень, належачи до так званих проміжних жанрів. Проте останнім часом увага до літератури non fiction поглибилася. Не залишилися осторонь і мемуари С. Єфремова, написані в 1920–1921 роках, коли автор перебував на нелегальному становищі, переховуючись від переслідувань більшовиків. Один із його щоденників, написаний у 20-і роки минулого століття й опублікований на початку 90-х років, став одним із найкращих зразків цього мемуарного жанру в історії української літератури першої половини ХХ століття. Аналізовані спогади увійшли до книги «Щоденник. Про дні минулі (спогади)», упорядником і автором ґрунтовної передмови до якої є І. Гирич. Останній свідчить, що «мемуари він (С. Єфремов. — О. Г.) розглядав як роботу, що обарвлювала дні в добу змушеного переховування від більшовицьких карних органів» (Гирич, 2011, с. 9).

Постановка проблеми

Про юнацький щоденник Сергія Єфремова — одного з найвідоміших українських вчених початку ХХ століття — нам уже доводилося писати в «Українському інформаційному просторі» (Галич, 2020а). Спогади ж цього видатного науковця виявилися набагато поліфонічними і складнішими. Саме тому з велетенського огрому проблем, порушених у мемуарах, ми поведемо мову про журнал «Киевская Старина», розглянувши бачення С. Єфремовим місця й ролі цього видання в українській історії, співпрацю автора з ним.

Стан вивчення проблеми

Мемуари за тисячолітню історію української літератури пережили чимало суттєвих трансформацій, модифікацій і жанрових видозмін, поки в ХХ столітті не стали складником новітньої літератури non fiction. Про документальну літературу нам уже доводилося не раз писати (Галич, 1991; 2001; 2008; 2011; 2013а; 2013b; 2015), але спогади С. Єфремова досі залишалися поза увагою дослідників. Проте про самого вченого написано чимало, особливо в останні десятиліття. Тут треба відзначити монографію О. Меленчук (2013). Можна додати сюди і працю автора цих рядків (Галич, 2020b).

Об'єкт вивчення. Спогади С. Єфремова, написані в 1920 — поч. 1921 рр., є об'єктом цієї публікації. Серед багатьох інших проблем,

порушених у них, нас цікавить той аспект, який стосується оцінок, місця й ролі журналу «Киевская Старина» С. Єфремовим, співпраці в ньому автора.

Завдання статті. На матеріалі спогадів С. Єфремова з'ясувати роль журналу «Киевская Старина» у формуванні україноцентричних позицій автора; окреслити його роль як секретаря і співробітника видання; зазначити участь у відкритті молодих талантів в українській літературі; простежити взаємини з тогочасною цензурою.

Виклад основного матеріалу

Мемуарний твір С. Єфремова 1920 — поч. 1921 р. містить розмаїті записи, що стосуються діяльності різних періодичних видань Росії та Австро-Угорщини, які читав автор, у які надсилав свої наукові та публіцистичні праці, з якими плідно співпрацював. Одним із таких видань став щомісячний історико-етнографічний та літературний журнал «Киевская Старина», що виходив у Києві протягом чверті століття (1882 — 1906). Усього з'явилося 300 чисел, що були об'єднані в 94 томи. Потім журнал отримав назву «Україна» і став виходити українською мовою, але особливим успіхом у читачів не користувався і змушений був трансформуватися в «Записки Українського наукового товариства в Києві». Під такою назвою він видавався з 1908 до 1918 року. І. Михайлин зазначав, що «більшість дослідників журналістики <...> слушно вважають, що перейменовані видання, маючи нову програму, занадто віддалилися від «Киевской Старини», аби вважати їх спадкоємцями. А відтак завершають історію цього часопису 1906 роком» (Михайлин, 2003, с. 663).

С. Єфремов став читати журнал «Киевская Старина» наприкінці ХІХ ст., коли його редактором був В. Науменко (1852–1919), відомий український громадський діяч, журналіст, член Старої громади. Він редагував журнал з 1893 до 1906 р., а з 1902 р. був ще і його видавцем. За часів редакторської праці В. Науменка «Киевская Старина» пройшла помітну еволюцію, перетворившись із суто науково-популярного видання в орган українофільства, на його сторінках виразно простежується боротьба за українське слово, розвиток літератури на рідній мові, з'являються публікації, що аналізують політичну ситуацію в підросійській частині України, а також у Галичині та Буковині, які входили до складу Австро-Угорської імперії.

Уперше в спогадах С. Єфремова часопис «Киевская Старина» згадується у зв'язку зі знайомством автора, тоді ще семінариста, зі своїм земляком Василем Доманицьким, відомим громадським діячем, співробітником журналу, що часто друкувався під псевдонімом Василь Вігер: «Наука Вітра вельми цікавила, але знов же тією стороною найбільше, якою торкалась вона україністики. Може, через те і приліпився він усією душею, усім серцем і всім помишленієм своїм до

«Киевской Старины», що тут бачив як-не-як, і точку прикладання, єдину на той час, української науки. У нас перед очима проходило те захоплення Вітрове цим журналом. Почав він із коректи, потім перейшов до дрібних заміток наукового змісту й нарешті почав заповнювати другий відділ журналу звітками й замітками на злобу дня. Треба признати, що оживлення «Киевской Старины» почав Доманицький і спершу боровся за його сам-один» (Єфремов, 2011, с. 388).

На погляд С. Єфремова, «оживлення» часопису пов'язане з приходом до редакції молодого покоління, яскравим представником якого був В. Доманицький. Значна частина членів редакції «Киевской Старины» чинила цьому спротив, особливо старався протидіяти процесу змін О. Лазаревський, відомий учений, що активно співпрацював із журналом: «Василеві замітки безошадно йшли під вівісекцію або зовсім пропадали» (Єфремов, 2011, с. 389). Проте завдяки своїй наполегливості В. Доманицький домігся, що йому запропонували очолити відділ із поточного життя. С. Єфремов у мемуарах зізнається, що «ми певні були, що вдунути духа жива в цю мертву істоту не пощастить нікому, і по-товариському картали Вітра за те, що не шанує своєї роботи й часу» (Єфремов, 2011, с. 389). Проте впертість В. Доманицького перемогла. Він не лише закріпився в редакції, але й поступово став залучати до роботи в «Киевской Старине» своїх друзів і, як свідчить С. Єфремов, «досяг того, що коли хвороба вислала його з Києва, то його місце, тоді вже секретаря редакції, зайняв я, що був спершу одним із найбільш непримиренних» (Єфремов, 2011, с. 389). І далі мемуарист зазначив: «Ми звалили, дістаючи нову книжку «Киевской Старины», найперше розгортати дрібні замітки в кінці книжки й побачили, що, як на той час, то не така вже порожня річ, що це до якоїсь міри заступає нам українську газету» (Єфремов, 2011, с. 389).

С. Єфремов згадує про те, що редакція «Киевской Старины» наприкінці ХІХ ст. вперше в Російській імперії організувала продаж книжок українською мовою: «З 1896 р. редакція «Киевской Старины» одчинила в себе склад українських книжок, але, звісно, широко справи повести не могла через брак людей, коштів і засобів. Я, мабуть, був першим покупцем у цьому складі, бо пішов зараз же до його, вчитавши в журналі оповістку про склад» (Єфремов, 2011, с. 437). Оскільки С. Єфремов став першим покупцем українських книжок, то продав їх йому особисто В. Науменко, якого автор спогадів досі не бачив. Пізніше, восени 1897 р., при редакції журналу була заснована українська книгарня, яка «довгий час була єдиним публічним українським місцем, де, а надто з 1899-го року, коли завідувати нею став Вас. Степаненко, завжди можна було когось із людей стрінати, щось нове почути, знайти книжку новинку» (Єфремов, 2011, с. 434). В. Степаненко

(1870-і — 1930-і) керував книгарнею аж до революції 1917 р. Зусиллями цієї людини, за свідченням С. Єфремова, книгарня при редакції «Киевской Старини» «зробилась справжнім українським клубом, де завжди можна було потрібну людину побачити, почути новини, добути нові видання, поговорити про всякі справи» (Єфремов, 2011, с. 435).

Ставши студентом Київського університету святого Володимира, С. Єфремов активно писав для галицьких журналів, таких як «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», «Зоря», «Життя і Слово», «Літературно-Науковий Вістник». Останній автор спогадів передплатив ї, «побачивши в ньому відділ хроніки, почав посилати до його дрібні замітки з життя і преси на Україні» (Єфремов, 2011, с. 443). Процес пересилки матеріалів до Львова був досить складним: «Мороки з ними було багато: вони часто гинули в дорозі, іноді губила їх і редакція, часом перекручувала» (Єфремов, 2011, с. 443). Активно співпрацюючи з редакцією «Киевской Старини», С. Єфремов бачив, що його матеріали не зайві й у цьому журналі, адже «на Україні ці хронікальні замітки, як і відповідний відділ у «Киевской Старине», що намігся завести В. Доманицький, заміняють газету, і посилав їх усе більше й більше, надто з 1899 р., потроху розсовуючи вузько інформаційні рямці до чисто публіцистичних» (Єфремов, 2011, с. 443–444).

Працюючи одночасно й у видавництві «Вік», С. Єфремов разом зі своїми друзями О. Лотоцьким, Ф. Матушевським, В. Дурдуковським, В. Доманицьким полюбили відвідувати український театр, «де брали раз у раз одну й ту саму ложу — верхнього яруса проти сцени, так що капельдинери звали, зважаючи на Доманицького, — ложею «Киевской Старини» (Єфремов, 2011, с. 448). Зрозуміло, що й у такий спосіб зростає авторитет видання, у якому співпрацював автор спогадів.

Часом у С. Єфремова траплялися непорозуміння з керівниками «Киевской Старини». Зокрема, не всім сподобалася стаття, надрукована у Львові, де критикувався «Кобзар», що був виданий редакцією «Киевской Старини»: «... Членами Ради були Беренштам та Науменко... досить лихі на мене за статтю у «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику» з приводу неохайного видання «Кобзаря», що під фірмою редакції «Киевской Старини» вийшло було року 1899-го» (Єфремов, 2011, с. 455). В. Беренштам (1839–1904) — відомий громадський діяч, учений-археолог, активний співробітник журналу «Киевская Старина», упорядник творів Т. Шевченка та В. Науменко були членами Ради при видавництві «Вік». З осені 1900-го року членом Ради став і С. Єфремов. Стосунки між членами Ради були досить напружені: «Проте справа обійшлась кінець кінцем добре: гострі ріжки стирались, вигладжувались, і потроху поміж видавництвом і Радою утворились тверді стосунки, свого роду конституція» (Єфремов, 2011, с. 455).

В іншому розділі мемуарів С. Єфремов знову детально розповідає про свою працю в «Киевской Старине»: «... До звичайних моїх занять — читання й над своєю освітою праці, видавництва та літератури, громади та організації — прибавилось ще одне, — це «Киевская Старина» (Єфремов, 2011, с. 497). Тут вкотре автор наголошує на ролі В. Доманицького, який багато зусиль доклав до модернізації журналу: «Вітра не так легко було збити з позиції, і він не тільки уперто провадив свою роботу, а й нас, близьких товаришів із «Віку», силкувався притягти до праці в «Киевской Старине» (Єфремов, 2011, с. 497). Входити в роботу в журналі було нелегко, оскільки старі члени редакції не дуже полюбили критику на їхню адресу. С. Єфремов вдруге згадував про те, як на нього «там гнівалися за рецензію на видання «Кобзаря» (Єфремов, 2011, с. 497), що була надрукована в «Літературно-Науковому Вістнику» 1899 року.

С. Єфремов докладно виклав обставини, за яких несподівано для себе він став одним із керівників «Киевской Старини»: «Незабаром занедужав і В. П. Науменко й теж мусив їхати до Криму, — «Киевская Старина» позбавлялася за секретарем і редактора. Ніхто з тодішніх членів редакції не мав часу, та, певне, й охоти, брати на себе ці клопотливі й невдячні обов'язки, принаймні технічну сторону справи, — довелося шукати людину на стороні. Тоді Є. Х. Чикаленко знов поставив мою кандидатуру, а тим часом умовляв мене, щоби я не зрікався. Довелось йому чимало клопоту прийняти, поки такі звів нас до купи. Головний його аргумент був — «Вимрете всі, і насіння по собі не лиште»; для мене — треба рятувати справу. Й от із кінця 1901 року я став офіційно за секретаря, а тимчасово, до приїзду Науменка, і ніби технічного редактора «Киевской Старини» (Єфремов, 2011, с. 498). Перед від'їздом В. Науменко увів С. Єфремова в курс справи, розповів про його обов'язки, специфіку роботи з друкарнею. При цьому він недолюблював молодого й амбітного журналіста, але, передаючи йому справи, жодним чином не натякнув йому на неприязнь. З приходом до керівництва С. Єфремова розпочалося «оживлення» видання. Автор спогадів зазначає, як поступово вдалося збільшити кількість передплатників із 300 до 700 осіб: «Цифра сама по собі, звісно, невеличка, але для зросту українства в тих часах надто симптоматична» (Єфремов, 2011, с. 499). Адже в ті часи не вдалося через перешкоди з боку російського царизму створити окреме українське видання, а тому, на погляд С. Єфремова, «Киевская Старина» зуміла компенсувати цю втрату, особливо своїми літературними та публіцистичними відділами: «При лихій годині, поки ще всі спроби заснувати чисто українське видання зі сфери спроб не виходили, «Киевская Старина» заміняла до якоїсь міри українське видання своїм літературним та публіцистичним відді-

лом» (Єфремов, 2011, с. 500). Коли ж зародилася українська преса, «Киевская Старина» зараз упадає, бо та преса одтягла од неї і співробітників, і читачів, і навіть ті невеличкі кошти, якими вона жила протягом 25 років» (Єфремов, 2011, с. 500).

Автор мемуарів вважає, що разом із часописом «померли епігони українофільства, яких життя, проте, ще раніше застукало в останньому їхньому притулку, і його самого, «Киевскую Старину» оту, зробило було ареною боротьби за нові течії» (Єфремов, 2011, с. 500). С. Єфремов вважає, що журнал був двоїстим: він не міг нікого в українстві задовольняти, але з цим доводилося тимчасово миритися, бо краще видання на рубежі XIX–XX ст. було відсутнє і створити його ще не настали відповідні політичні умови.

С. Єфремов у спогадах робить невеликий екскурс у минуле журналу, пов'язуючи його діяльність протягом тривалого часу зі Старою Громадою: «Формально за видавця «Киевской Старини» була Стара Громада, організація, що налічувала свого існування немало десятків років, бо виросла ще з тієї Громади, яку наприкінці 50-х років заклали, тоді ще молоді студенти, — Антонович, Михальчук, Рильський, Житецький та інші, хоча перший із тих часів, як я увійшов до редакції й до Громади, уже не був її членом, вийшовши через якісь непорозуміння з Науменком, а останні теж ніколи майже не були на Громаді через старість та слабости (Рильський ще й жив не в Києві)» (Єфремов, 2011, с. 500). Щоправда, у редакції були люди, що не належали до Громади. Це були О. Левицький та Л. Личков. Перший відзначався надзвичайною обережністю, а другого, вихідця із Сибіру, зовсім не цікавили українські інтереси. За рекомендацією Є. Чикаленка С. Єфремов став членом Старої Громади.

Спогади містять чимало цікавих історичних фактів, пов'язаних із діяльністю редакції журналу, що розміщувалася на другому поверсі будинку №58 на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській. Засідання редакції відбувалися увечері щопонеділка. С. Єфремов називає працівників журналу, які регулярно збиралися за зазначеною адресою: В. Науменко, В. Беренштам, В. Василенко, Є. Трегубов, П. Косач, Є. Чикаленко, Н. Молчановський, Є. Кивлицький, М. Біляшівський, О. Левицький, Ф. Матушевський, В. Доманицький та ін. Мемуарист пригадує, що «докладав про справи звичайно Науменко, присутні розбирали поточну чергову роботу: читання й оцінку рукописів, що приходили до журналу, пропонували власні теми чи готові праці, рецензії, дрібні замітки та документи» (Єфремов, 2011, с. 501). Оскільки сам С. Єфремов певний час був секретарем редакції, то він описує ті обов'язки, які йому доводилося виконувати: «Відділ поточного життя лежав на секретареві, який переглядав також газети, вибираючи з них цікаві для журналу звістки та замітки» (Єфремов, 2011, с. 501).

Засідання велося переважно російською мовою, але Є. Чикаленко й молодші працівники прагнули говорити українською: «Взагалі редакція виразно поділялася на дві частини — стару й молоду, — і між ними завжди йшла боротьба» (Єфремов, 2011, с. 501). Старші намагалися не сприймати новацій молоді, були байдужими, через це інколи траплялися конфлікти в редакції. Автор спогадів наводить приклади серйозних розбіжностей у колективі, але вони не доходили до крайнощів: «... Ми не пересварились і не порозбігалися на різні боки, то тільки через те, що обидві сторони все-таки цінили в «Киевской Старине» єдиний спосіб легального українського — хоч на половину, хоч на четвертину — видання, й обидві сторони не хотіли ні сприяти її занепадові, ні випустити цілком зі своїх рук» (Єфремов, 2011, с. 503).

Щоправда, адміністративні обов'язки обтяжували автора мемуарів, і він відверто пише, як скоро йому вдалося від них позбавитися: «Секретарем, правда, я вибув недовго: їдучи на літо 1902 р. в Ситківці (село на Поділлі, де отримав нову парафію батько С. Єфремова. — О. Г.), я передав свої обов'язки Ф. П. Матушевському та вже й не вернувся до них, лишившись тільки членом редакції та співробітником» (Єфремов, 2011, с. 498). Проте С. Єфремов не залишив журнал, продовжуючи співпрацю в ньому: «... Працював я так до кінця 1905 року, до кінця самої «Киевской Старини»» (Єфремов, 2011, с. 498).

Мемуари засвідчили, що С. Єфремов був гарним фізіономістом. Спогади містять низку докладних портретних замальовок провідних працівників «Киевской Старини». Звичайно, що на чільне місце автор поставив В. Науменка, якого вважав справжнім головою і творцем не тільки журналу, а і всієї Старої Громади: «... Треба на першому поставити місці В. П. Науменка, що, зовсім не відповідно до своєї вдачі, так трагічно скінчив своє життя року 1919-го. Був це справжній голова і творець «Киевской Старини», та й цілої Громади» (Єфремов, 2011, с. 503).

Характеризуючи цього діяча, С. Єфремов пробує окреслити не лише риси його зовнішності, а й особливості вдачі, зокрема схильність В. Науменка до компромісів: «Розумний, з м'якими рухами, округлою, ласкавою мовою, він мав звичай усе лагодити, усе примиряти, стирати гострі ріжки й вигладжувати стежку тому уміркованому українофільству, якого був найкращим заступником і репрезентантом. Не здатний на різкий вчинок, він умудрився з репутацією українофіла не тільки вдержатися на офіційній посаді, але і прибрати славу одного з найкращих педагогів, яким і був таки справді» (Єфремов, 2011, с. 504). Автор спогадів чудово розумів роль В. Науменка в Старій Громаді та редакції часопису: «... В своєму гурті, у Старій Громаді, у редакції «Киевской Старини» все держалось Науменком, аж поки не втислися туди нові елементи, які стали до нього в опози-

цію» (Єфремов, 2011, с. 504). Мемуарист вважає, що головною рисою характеру В. Науменка був компроміс: «Задля обережності він ніколи не ставив руба українського питання, та й усякого іншого; задля обережності він ішов у всьому на компроміси» (Єфремов, 2011, с. 504). Молодші працівники «Киевской Старины» стали своєрідною опозицією до В. Науменка, і, зважаючи на його обережність, позаочі називали свого керівника «Лисом Микитою»: «Правою рукою він вічно руйнував те, що робив лівою, і навпаки, й обережний, заходив своїми манівцями в такі невилазні багновища, з яких не міг уже й виплутатись» (Єфремов, 2011, с. 505). Намагаючись дати об'єктивну характеристику керівнику журналу, С. Єфремов хоче показати всі складнощі його натури: «Не схилиючись виразно на наш, молодших, бік, він, проте, і сам обстоював живлення «Киевской Старины» і таким чином допомагав трохи й нам, хоча міг у якійсь важливій справі та у відповідальний момент так повернути справу, що ми лишались на льоду. Ми йому не вірили, ми ставились до його обережно, з застереженням, але вважали за можливе, за тих обставин, працювати вкупі, хоча бувало часом ох як тяжко і бридко в цій атмосфері принципіальних компромісів, полохливості, зм'якшеної нещирості та зручного крутіїства» (Єфремов, 2011, с. 505).

Прямою протилежністю В. Науменку був Є. Чикаленко: «Дуже добре пам'ятаю цю невисоку, присадкувату постать у чесунчовому піджаці, з відкритим обличчям, вільними манерами та гучним голосом. <...> Гострий надзвичайно на язик, правдивий до різкості, одвертий і щирий, захоплений українською справою «не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені», як жартома говорив він іноді сам про людей, Чикаленко зайняв хутко оригінальне місце серед київського громадянства. <...> Жив він надзвичайно просто і скромно, хоч його хата завжди була одчинена для людей найрізноманітнішого становища» (Єфремов, 2011, с. 506–507). С. Єфремов відзначає щедрість цієї людини, яка добровільно звалила на себе обов'язок допомагати українству, фінансуючи художню літературу й публіцистику, сприяючи розвитку молодих талантів: «Надаючи надзвичайної ваги в справі національного нашого розвитку літературі, Чикаленко своїм коштом почав оплачувати українську белетристику, а згодом і публіцистику, у «Киевской Старине», з захватом слідкуючи за всіма з'являючими в нашому письменстві, а надто за літературною молодіжжю» (Єфремов, 2011, с. 507).

Інші працівники «Киевской Старины» і Старої Громади отримали в мемуарах С. Єфремова значно коротші характеристики: «Житецький та Михальчук за мене вже не бували на Громаді через старість та слабости. Лисенко бував акуратно і вносив до солідної компанії цієї зграбність артиста та легкість і чарівність своєї феноменально наїв-

ної, по-дитячому захватливої й палко-реактивної вдачі. Його товариш і приятель М. Старицький також тоді вже слабував і бував рідко й недовго. Раз на рік бував І. С. Левицький, для якого життя Громади було незвичною річчю і який о 10-й годині демонстративно починав позіхати й потім, заявивши: «Не можу, спати час», одходив додому. Так само раз на рік бував В. Х. Симиренко, той таємничий «Хорс», якого дающа рука лишилась захованою перед ширшим громадянством» (Єфремов, 2011, с. 509). Про останнього С. Єфремов додав, що він оплачував усі дефіцити «Киевской Старини». Головними справами Старої Громади часів перебування в ній С. Єфремова було «номінальне видання «Киевской Старини», піклування про опорядження могили Шевченка, яка належала на правах власності номінально Науменкові, допомога родичам Шевченка, охорона права власності на «Кобзаря» (останнє громадське видання, дуже нечепурне, його було року 1899-го) і деякі дрібніші справи» (Єфремов, 2011, с. 510).

Чимало місця в спогадах відведено характеристиці власних праць наукового та публіцистичного характеру, що були надруковані в журналі С. Єфремовим: «В «Киевской Старине» я почав працювати на самому кінці 1901 року, — спершу як секретар, давав я дрібні замітки та звістки з поточного життя, з газет і журналів. Аналогічну працю я вже перед тим років зо три робив із власної ініціативи для «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника» й тепер поділив її між двома виданнями, хоча й ненадовго. Першою оригінальною працею моєю тут була стаття «В борьбе за просвещение», спочатку 1902 р. — огляд боротьби студентів-українців у Галичині за власний університет, яка тоді саме набрала дуже різких форм і закінчилася пам'ятною «сецесією» в кінці 1901 р. Стаття, досить незвичайна для «Киевской Старини» як цілком публіцистична, звернула на себе увагу серед громадянства...» (Єфремов, 2011, с. 515).

Невдовзі були надруковані й інші праці С. Єфремова. Важливе місце серед них посідає стаття «В поисках новой красоты», котра викликала значну дискусію серед українських літературознавців і критиків: «Слідом за першою моєю працею в «Киевской Старине» пішли й інші. Влітку 1902 р., будучи в Ситківцях, я написав чималу роботу про сучасну літературну творчість та напрями, яка під заголовком «В поисках новой красоты. Заметки читателя» й появилася в другій половині року... Приводом до цих заміток були розмови і змагання про непоміщення у «Вікові» творів Кобилянської, а потім взагалі справа української «модерни». Я взяв твори Хоткевича, Кобилянської, Яцкова й на підставі їх спробував показати негативні риси так званих нових напрямів у нашому письменстві» (Єфремов, 2011, с. 517). Частина українських письменників, літературознавців і критиків не прийняла негативні думки С. Єфремова про модернізм в українській лі-

тературі, який яскраво заявив про себе на рубежі XIX–XX ст. у творчості О. Кобилянської, Г. Хоткевича, М. Яцкова та ін. Реакцією на свою публікацію С. Єфремов називає «довгу низку лайок та пасквілів од Хоткевича, статті О. Я. Єфименкової, Гр. Григоренка» (Єфремов, 2011, с. 517). Полеміка тривала кілька років. С. Єфремов згадував, що коли він «у лютому 1903 р. приїхав до Львова, то там <...> запитували, чи не «в погоні за новою красою» прибув я» (Єфремов, 2011, с. 517).

У «Киевской Старине» були надруковані «Заметки читателя» («На мертвой точке», «Литературный Бонаventura»), а також рецензії та бібліографічні огляди, що спричинили низку обурених матеріалів, що надходили до редакції, у який автора мемуарів звинувачували в монополізації критичної думки: «Опріч згаданих літературних заміток, я містив ще в «Киевской Старине» літературні характеристики та чисто публіцистичні праці. З перших згадаю тут працю про Франка «Певец борьбы и контрастов», для якої матеріал я збирав, пробуваючи в Галичині. Ця праця була одгомоном одного літературного плану, якому в цілості не довелося справдитися» (Єфремов, 2011, с. 519).

Праця в «Киевской Старине» все більше забирала часу в С. Єфремова, і він поступово був змушений відмовитися від активної співпраці зі львівськими виданнями, зокрема «Літературно-Науковим Вісником», про що в мемуарах сказано: «Робота в «Киевской Старине», що забирала в мене час, що лишався од видавницьких та громадських справ, одбила мене була од активнішого співробітництва у «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику», до якого я мав слабкість, бо то була перша моя справді літературна арена» (Єфремов, 2011, с. 520).

Цензурні обмеження на галицькі видання також сприяли тому, що автор спогадів більше уваги приділяв публікаціям у «Киевской Старине», уникаючи мороки з надсиланням матеріалів до Львова. До того ж, через складності потрапляння таких публікацій у підросійську Україну, їхня актуальність значно втрачалася: «За ті ж самі часи одпочинку писав я року 1905-го огляди до «Киевской Старини» під заголовком «Заметки на текущие темы». Такі огляди, у яких з української позиції освітлювалися б події поточного життя, давно вже мене спокушали, але цензурні обставини були такі, що про це й думати було не можна. Принаймні, так треба сказати щодо «Киевской Старини»; у «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику» вони були менш до речі, бо вже тоді цензура його до нас не пускала, та й із пересиланням нагальних статтів за кордон була раз у раз морока, і вони систематично опізнювалися» (Єфремов, 2011, с. 520–521).

С. Єфремов і молодші працівники «Киевской Старини» не забували і про українську літературу, твори якої все частіше з'являлися в журналі, допомагали в пошуках молодих талантів: «Ми, молодша частина редакції, найбільш цікавилися, можна сказати, белетристич-

ним відділом «Киевской Старини», бо він найдужче їй надавав українського вигляду» (Єфремов, 2011, с. 521). Цікавою в цьому контексті є історія входження В. Винниченка в українську літературу. І. Михайлин трактує це так: «1902 року до В. Науменка в редакцію «Киевской Старини» з'явився студент Київського університету і приніс оповідання, писане російською мовою. Редактор твір відхилив і порадив авторові спробувати свої сили в українській літературі. Невдовзі В. Науменкові лягла на стіл надіслана на оголошений журналом літературний конкурс повість цього студента під назвою «Краса й сила». Вона негайно була надрукована (1902, № 7 — 8). Це був письменницький дебют Володимира Винниченка» (Михайлин, 2003, с. 676). Зовсім інакше подана ця історія в спогадах С. Єфремова, і тут, очевидно, мемуаристу слід вірити. Він згадує, що журнал платив письменникам невеликий гонорар, і це приваблювало до нього молодих літераторів: «Ця невеличка плата давала змогу виходити на арену й молодим письменникам, і, напр[иклад], Винниченко розвиткові свого таланту чимало завдячує, сам того не знаючи, мабуть, старій «Киевской Старине» (Єфремов, 2011), с. 499). Власне історія дебюту В. Винниченка в «Киевской Старине» в спогадах викладена так: «Раз улітку 1902 р. зайшов до мене студент Винниченко. Я вже стрівався з ним якось прихапцем у Є. Х. Чикаленка і знав його як завзятого «ерупівця», що завжди ходив із руками, у фіолетове чорнило — од друкування прокламацій — умазаними, та часом у двох шинелях, — щоби не так нагайка дошкуляла» (Єфремов, 2011, с. 521–522). Автор спогадів не забуває через портрет В. Винниченка подати перше враження про нього: «Був це молодий парубок, з червоним, опецькуватим, мало інтелігентним обличчям, рвачкими рухами й різким голосом, справжній образ типового сільського парубка без слідів якоїсь освітньої оглади чи виправки. Здався він мені дуже примітивним та нецікавим, особливо більш комічною, ніж вартою уваги» (Єфремов, 2011, с. 522). Студент приніс С. Єфремову оповідання й попрохав прочитати. Десь через тиждень автор спогадів разом із Ф. Матушевським, В. Дурдуківським, братом Петром вголос прочитали твір. «Та це ж талант, справжній талант!» — одноголосно вирвалось у всіх нас, що сиділи тоді за столом.... Й ухвалили ми подати оповідання до «Киевской Старини» (Єфремов, 2011, с. 522). Проте В. Науменко рішуче заперечив щодо публікації: «Що тут гарного — сама порнографія. Горьким занадто тхне, аж смердить» (Єфремов, 2011, с. 523). С. Єфремову і його друзям довелося довго вмовляти редактора, щоби повість В. Винниченка була надрукована. Однак В. Науменко ще довго залишався незадоволеним цією публікацією. Одного разу він сповістив реакцію дружини на повість початківця: «Ну, і досталось мені од Віри Миколаївни за вашого Винниченка! Аж плювалась, читаю-

чи!» (Єфремов, 2011, с. 523). З іншого боку, цей твір відкрив шлях у велику літературу для В. Винниченка.

С. Єфремов згадує, що він допоміг пробити шлях у літературу не лише В. Винниченку. Якось В. Степаненко познайомив автора мемуарів зі скромним сільським парубком, Архипом Тесленком. Прочитавши його оповідання «Хуторяночка», С. Єфремов вирішив допомогти молодому таланту, але рукописи А. Тесленка не сподобалися В. Науменку. Проте він обіцяв їх надрукувати. Вони ставилися в черговий номер «Киевской Старини», а потім із різних причин вилучалися, аж поки С. Єфремов не забрав їх звідти й надрукував у «Новій Громаді».

Робота в журналі дала для С. Єфремова безцінний досвід взаємин із цензурою, яка в умовах Російської імперії мала значні права: «Співробітництво в «Киевской Старине» значно поширило не тільки мій літературний надібок, але й особистий досвід із цензурою, що була за тих часів сущим бичем божим для кожного літератора, а надто з провінції, та ще української» (Єфремов, 2011, с. 524). Досі автор мемуарів особисто з цензорами не стикався, хоча певний досвід мав: «Деякий, і то досить великий досвід цензурний дала вже мені була практика «Віку», але в ній я бачив здебільшого самі наслідки й особисто з цензорами не стикався» (Єфремов, 2011, с. 524–525). Ставши секретарем, а згодом працівником редакції, С. Єфремов мав нагоду безпосередньо взаємодіяти з цензорами. Він навіть згадує адресу, де в Києві знаходилась цензура: «Бувши ж спершу секретарем, а потім співробітником журналу на теми, що найдужче притягали увагу цензурних аргусів, я мусив часто ходити на Виноградну ул., в ідилічно-патріярхальних обставинах якої, на лоні природи, можна сказати, десятиліттями роблено болючі операції над друкованим словом» (Єфремов, 2011, с. 525).

Перш, ніж матеріал потрапляв на очі цензора, з ним добряче працювали в редакції «Киевской Старини», сам В. Науменко нерідко так вихолощував статті авторів, що цензору зовсім нічого було робити. Траплялося так і з працями самого С. Єфремова. Хоча бували випадки, коли за статті С. Єфремова бралися цензори: «Перша моя стаття, що звернула на себе цензорську увагу, — була характеристика Павла Грабовського в II-ій книзі «Киевской Старини» за 1903 р.» (Єфремов, 2011, с. 525). Цензор Бутовський так попрацював із нею, що вона вийшла без кінця і з великими купюрами, що зовсім вихолостили її зміст. Інший цензор, п'яничка Глібов, часто підписував матеріали до друку, не читаючи. Так вийшло зі статтею С. Єфремова «Праздник украинской интеллигенции». Коли про статтю заговорили, то Глібов змушений подати у відставку. Інші цензори стали більш прискіпливими. Мемуарист наводить імена низки цензорів, з якими йому доводилося мати справи (Никольський, Сидоров, Опатовський, Булгаков), дає їм влучні характеристики.

Під впливом революційних подій 1905 року зароджується українська преса, трансформації зазнає й журнал «Киевская Старина», змінюються його назви, у 1907 році в Києві видавався щомісячник «Україна», який 1908 року самоліквідувався, а натомість з'явилися «Записки Українського Наукового Товариства», які протрималися до 1918 року. Занепад журналу С. Єфремов пов'язує із зародженням української преси: «Коли народилась українська преса, «Киевская Старина» зараз упадає, бо та преса одтягла од неї і співробітників, і читачів, і навіть оті невеличкі кошти, якими вона жила протягом 25 років» (Єфремов, 2011, с. 500). Про свій остаточний розрив із журналом С. Єфремов згадує так: «З «Киевскою Стариною» можна було скінчити одразу й радикально. Скоро починалась українська преса, то тим самим те видання в його давніх формах перестало мене цілком цікавити, і, давши статтю про Лесевича, що саме тоді помер, цим я й закінчив моє співробітництво в «Киевской Старине» (Єфремов, 2011, с. 614).

Висновки

Часи співробітництва С. Єфремова в «Киевской Старине» збігаються з поступовою інтенсифікацією громадського життя в Російській імперії, пробудженням національної свідомості українців. На зламі XIX — XX століть журнал став чи не єдиним виданням, де українці хоча й не на повний голос, але могли заявити про своє місце в історії, культурі, літературі та мистецтві. Автор мемуарів пробує окреслити власне місце в цих процесах, показати свій внесок у розвиток українського слова в умовах Російської імперії.

С. Єфремов характеризує редакцію «Киевской Старини», з'ясовує роль редактора журналу В. Науменка, інших членів редакції, появу молодого покоління, відтворює у зв'язку з цим радикалізацію видання. Значне місце в спогадах відведено публікаціям у журналі літературознавчих і публіцистичних творів автора. Зокрема, він наголошує передусім на тих працях, які викликали значну полеміку в тодішній пресі. Це — «В борьбе за просвещение», «В поисках новой красоты», «Заметки читателя» («На мертвой точке», «Литературный Бонавентура»), а також рецензії та бібліографічні огляди. Мемуарист не забуває працю про І. Франка «Певец борьбы и контрастов», статтю про П. Грабовського, «Праздник украинской интеллигенции». Автор спогадів торкається також власних взаємин із тодішніми цензорами, які часом спотворювали тексти, вихолощуючи з них життя.

Історія співпраці С. Єфремова з редакцією «Киевской Старини» закінчується революційними подіями 1905 року, під впливом яких з'явилася низка україномовних видань, а «Киевская Старина» трансформувалася в інші видання, а згодом зовсім зникла, оскільки виконала свою історичну місію.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Галич, О. А. (1991). *Українська письменницька мемуаристика: природа, еволюція, поетика*. КДПІ.
- Галич, О. А. (2001). *Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи*. Знання.
- Галич, О. А. (2008). *У вимірах NON FICTION: Щоденники українських письменників XX століття*. Знання.
- Галич, О. А. (2011). *Олесь Гончар у вимірах non fiction*. Книжковий світ.
- Галич, О. А. (2013а). *Документальна література та глобалізаційні процеси у світі*. Видавець В.С. Резніков.
- Галич, О. А. (2013b). *Fiction і non fiction у літературі: проблеми теорії та історії*. Видавець В.С. Резніков.
- Галич, О. А. (2015). *Глобалізація і квазідокументальна література*. Видавець О. Зень.
- Галич, О. А. (2020а). Громадсько-політичні та літературно-художні періодичні видання в юнацькому щоденнику С. Єфремова. *Український інформаційний простір*, 5, 163–178.
- Галич, О. А. (2020b). Специфіка відтворення зовнішності та внутрішнього світу реальної особи в спогадах С. Єфремова. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*, 14, 27–36.
- Гирич, І. (2011). Передмова. У С. Єфремов, *Щоденник. Про дні минулі (спогади)* (с. 6–56). Темпора.
- Єфремов, С. (2011). *Щоденник. Про дні минулі (спогади)*. Темпора.
- Меленчук, О. В. (2013). *Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова в контексті українського літературознавства*. Чернівецький національний університет.
- Михайлин, І. Л. (2003). *Історія української журналістики*. Центр навчальної літератури.

REFERENCES

- Halych, O. A. (1991). *Ukrainska pysmennytska memuarystyka: pryroda, evoliutsiia, poetyka* [Ukrainian literary memoirs: nature, evolution, poetics]. KDPI [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2001). *Ukrainska dokumentalystyka na zlami tysiacholit: spetsyfyka, heneza, perspektyvy* [Ukrainian documentary at the turn of the millennium: specifics, genesis, prospects.]. Znannia [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2008). *U vymirakh NON FICTION: Shchodennyky ukrainskykh pysmennykiv XX stolittia* [In the dimensions of NON FICTION: Diaries of Ukrainian writers of the twentieth century]. Znannia [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2011). *Oles Honchar u vymirakh non fiction* [Oles Honchar in the dimensions of non fiction]. Knyzhkovyi svit [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2013a). *Fiction і non fiction u literaturi: problemy teorii ta istorii* [Fiction and non fiction in literature: problems of theory and history]. Publisher V.S. Rieznikov [in Ukrainian].

- Halych, O. A. (2013b). *Dokumentalna literatura ta hlobalizatsiini protsesy u sviti* [Documentary literature and globalization processes in the world]. Publisher V.S. Rieznikov [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2015). *Hlobalizatsiia i kvazidokumentalna literatura* [Globalization and quasi-documentary literature]. Publisher O. Zen [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2020a). Hromadsko-politychni ta literaturno-khudozhni periodychni vydannia v yunatskomu shchodennyku S. Yefremova [Socio-political and literary-artistic periodicals in S. Yefremov's youth diary]. *Ukrainian Information Space*, 5, 163–178 [in Ukrainian].
- Halych, O. A. (2020b). Spetsyfika vidtvorennia zovnishnosti ta vnutrishnoho svitu realnoi osoby v spohadakh S. Yefremova [The specifics of the reproduction of the appearance and inner world of a real person in the memoirs of S. Yefremov]. *Literatures of the World: poetics, mentality and spirituality*, 14, 27–36 [in Ukrainian].
- Hyrych, I. (2011). Peredmova [Preface]. In S. Yefremov, *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady)* [Diary. About the past days (memories)] (pp. 6–56). Tempora [in Ukrainian].
- Melenchuk, O. V. (2013). *Shevchenkoznnavchyi dyskurs Serhiia Yefremova v konteksti ukrainskoho literaturoznavstva* [Serhiy Yefremov's Shevchenko Discourse in the Context of Ukrainian Literary Studies]. Chernivetskyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
- Mykhailyn, I. L. (2003). *Istoriia ukrainskoi zhurnalistyky* [History of Ukrainian journalism]. Tsentri navchalnoi literatury [in Ukrainian].
- Yefremov, S. (2011). *Shchodennyk. Pro dni mynuli (spohady)* [Diary. About the past days (memories)]. Tempora [in Ukrainian].